

Islamic Law and Jurisprudence Studies
Volume 18, Consecutive Number 42, Spring (March) 2026
Issn: 2717-0330

Pages 47-78 (Research Article)

Received: May 01, 2023 **Revised:** August 02, 2023 **Accepted:** August 16, 2023

Journal Homepage: <https://feqh.semnan.ac.ir>

This is an Open Access paper licensed under the Creative Commons License CC-BY 4.0 license.

Jurisprudential review of remote businesses in electronic systems with artificial intelligence agent

Mahdi Mohammadian Amiri^{1*} **Aliakbar Izadifard²**

1: Postdoctoral researcher, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding author): mrmyaali@gmail.com

2: Professor, Jurisprudence and Fundamentals of Law, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

Abstract: In this article, we will examine the jurisprudence of remote businesses in systems designed with artificial intelligence. In the second generation of virtual businesses, the system is under the control and operation of artificial intelligence, and all business activities are performed by a machine called Kubat, whose executive tool is artificial intelligence. In the e-commerce law, in general, activities in these types of systems are considered to be remote transactions. The jurists have considered distance transactions to be invalid because they cause harm, arrogance, pride, and deception. In other words, it was considered haram due to having a corrupt tali. This research is theoretical and based on case study. Data were collected through observation, electronic systems and specialized books. The main question in this research is: Are there transactions in the second generation virtual stores of a remote structure that are forbidden based on the fatwa, or is there another opinion in this regard? There are hypotheses in this regard. The result of the research is: in the second generation businesses that are done with artificial intelligence, there is no remote transaction and that fatwa cannot be applied to this structure as well. Therefore, businesses with artificial intelligence through a safe intermediary can be a permissible activity, and these systems are not forbidden as cooperation in evil and aggression.

Keywords: Distance business, e-business, store system, artificial intelligence.

- M. Mohammadian Amiri; A. Izadifard (2026), "Jurisprudential review of remote businesses in electronic systems with artificial intelligence agent", Semnan University: *Islamic Law and Jurisprudence Studies*, 18(42), 47-78.

Doi: [10.22075/feqh.2023.30520.3590](https://doi.org/10.22075/feqh.2023.30520.3590)

بررسی فقهی کسب و کارهای از راه دور در سامانه‌های الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی

مهدی محمدیان امیری^{۱*} / علی اکبر ایزدی فر^۲

۱: پژوهشگر دوره پسادکتری، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول) mmyaali@gmail.com
۲: استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

چکیده: در این نوشتار به بررسی فقهی کسب و کارهای از راه دور در سامانه‌های طراحی شده با هوش مصنوعی می‌پردازیم. در نسل دوم کسب و کارهای مجازی، سامانه تحت کنترل و عملیات هوش مصنوعی قرار گرفته و همده فعالیت تجاری توسط ماشینی تحت عنوان کوبات که ابزار اجرایی آن هوش مصنوعی است انجام می‌پذیرد. در قانون تجارت الکترونیکی به صورت عام، فعالیت در این نوع سامانه‌ها را انجام معاملات از راه دور تلقی نمود. فقها معاملات از راه دور را باطل دانسته‌اند زیرا، موجبات ضرر، غرر، غرور، تدلیس و تزویر را فراهم می‌آورد. به عبارتی به دلیل داشتن تالی فاسد، حرام تلقی گردید. این تحقیق از نوع نظری و مبتنی بر مورد کاوی است. داده‌ها از طریق مشاهده، سامانه‌های الکترونیکی و کتب تخصصی گردآوری گردید. پرسش اصلی این تحقیق آن است که آیا در فروشگاه‌های مجازی نسل دوم معاملات از ساختار از راه دور هستند که بر اساس فتوا حرام باشند یا نظر دیگری در این خصوص مطرح می‌باشد؟ در این مورد فرضیه‌هایی مطرح می‌باشد. نتیجه حاصل از تحقیق آن است که در کسب و کارهای نسل دوم که با هوش مصنوعی انجام می‌شود، معامله از راه دور نیست و نمی‌توان آن فتاوا را بر این ساختار نیز جاری نمود؛ بنابراین کسب و کارهای با هوش مصنوعی با واسطه امن می‌تواند فعالیتی مباح بوده و این سامانه‌ها به عنوان تعاون در اثم و عدوان و مقدمه حرام نمی‌باشند.

کلیدواژه: تجارت از راه دور، کسب و کار الکترونیکی، سامانه‌های فروشگاهی، هوش مصنوعی.

- محمدیان امیری، مهدی؛ ایزدی فر، علی اکبر (۱۴۰۴) «بررسی فقهی کسب و کارهای از راه دور در سامانه‌های الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی». دانشگاه سمنان: مطالعات فقه و حقوق اسلامی دانشگاه سمنان. ۱۷(۴۱).

مقدمه

وجود بازار و محل کسب درآمد از دیرباز موضوعی مورد توجه و دارای اهمیت بوده و از نظر ریخت‌شناسی اجتماعی مسئله‌ای درخور توجه بوده و هست. با عنایت به گفتار استصیادی از کلام معصومین (ع) الکاسب حیب الله، هر کسی که توانایی انجام کسب و کار دارد باید به این امر اقدام نماید، زیرا مایحتاج مردم وابستگی زیادی به آن داشته و انسان‌ها نیازمندی‌های خود را از کاسبان تهیه کرده، با مراجعه به مراکز فروش به خرید می‌پردازند. از دیرزمان این مراکز در جای‌جای شهرها با احداث دکان، تیمچه، بازار و مدت‌هاست با احداث پاساژ، هایپر مارکت^۱ و مانند اینها جلوه می‌نمایند. با پدید آمدن فناوری رایانه و اینترنت و گسترده شدن بهربرداری از آنها، فروشگاه‌های الکترونیکی تحت ویندوز و اندروید و آی‌اواس ایجاد گردید. این فروشگاه‌ها تا زمان نگارش این مقاله دو نسل ایجاد شد؛ در نسل اول فروشگاه‌های مجازی به عنوان یک ابزار واسطه‌ای عمل می‌کردند و کاربر (انسان) نقش بسیار مهمی ایفاء کرده تمامی عملیات با اراده انسان انجام می‌گرفت. اما در نسل دوم، عمده کار با هوش مصنوعی هدایت می‌شود. لذا اگر قانونگذار در قانون تجارت الکترونیکی نسل اول سامانه‌های فروشگاه‌های و عملیات تجارت در آن را از راه دور تلقی کرد صحیح به نظر می‌رسد، ولی در نسل دوم در واقع نمی‌توان آن را معامله از راه دور دانست.

محققین فقه اسلامی با استدلال‌هایی که به آنها اشاره خواهد شد، انجام معاملات از راه دور را باطل می‌دانند. از اینرو میان نظر فقها و آن چه قانونگذار به آن اشاره کرد تعارض وجود دارد. قانون معاملات از راه دور را پذیرفت، اما فقه سنتی بر بطلان آن اصرار دارد. حال اگر ثابت شود نسل دوم کسب و کارهای الکترونیکی با استفاده از عامل هوش مصنوعی معامله از راه دور نیست، این تعارض برطرف می‌گردد.

۱- مفهوم شناسی موضوع تحقیق

در این پژوهش اصطلاحاتی مطرح می‌باشد که لازم است به توضیح آنها پردازیم:

-
1. Mall
  2. Hypermarket

تجارت از راه دور: تجارت در لغت به معنای بازرگانی کردن، دادوستد کردن، سودا کردن، معامله کردن، آمده است. (فرهنگ دهخدا، موجود در سامانه واژه یاب، به آدرس اینترنتی vajehtyab.com) این عمل وقتی به صورت غیر رور در رو و با فاصله میان طرفین عقد و یا با استفاده از امکانات و ابزارهایی در دو نقطه‌ی جدا از هم صورت گیرد، تجارت از راه دور خواهد بود.

کسب و کار الکترونیکی: وقتی فعالیت اقتصادی و تجارت با بهرگیری از ابزار الکترونیکی انجام گردد، به آن کسب و کار الکترونیکی گویند (برگرفته از ماده ۱ و ۲ قانون تجارت الکترونیکی، مصوب سال ۱۳۸۲).

سامانه فروشگاهی: به هر نوع سامانه در محیط ویندوز، اندروید و آی او است که به منظور کسب و کار و تجارت ایجاد شده باشد (برگرفته از بند الف ماده ۲۹ قانون تجارت الکترونیکی مصوب سال ۱۳۸۲).

هوش مصنوعی: (Artificial Intelligence) شاخه‌ای از علوم رایانه‌ای برای شبیه‌سازی هوش طبیعی در ماشین. در این خصوص تعاریف متعددی مطرح شده است:

- ۱) مطالعه توانایی‌های ذهنی از طریق مدل‌های محاسباتی.
- ۲) مطالعه محاسباتی که منجر به درک و استدلال می‌شود.
- ۳) تلاش جدید و هیجان‌انگیز برای ساخت کامپیوترهای متفکر، ماشین‌های متفکر و با حس کامل.

مطالعه برای ساخت کامپیوترها برای انجام کارهایی که فعلاً انسان‌ها آنها را بهتر انجام می‌دهند (استورات و نوروینگ، ۱۳۹۴: ۱/۱۴).

۲- شناخت معاملات از راه دور

فقها معتقدند که ایجاب و قبول جزء امور اعتباری هستند و باید توسط دو شخص یکی به عنوان موجب و دیگری به عنوان قابل آن را ایجاد نمایند (علمی اردبیلی، ۱۳۸۹: ۱۵) بنابراین، باید موالات میان ایجاب و قبول رعایت گردد؛ به این معنا که از عنوان عقد بودن خارج نشوند؛ مثلاً نمی‌توان ایجاب را امروز گفت و قبول را یک ماه بعد اعلام کرد

(خمینی، ۱۳۷۹: ۵۰۵/۱). رعایت موالات به عنوان یک موضوع عرفی است و ضابطه آن را عرف تعیین می‌نماید به این معنا، اگر میان گفتن ایجاب و گفتن قبول آن قدر فاصله افتد که موضوع بیع و آن چه قرار بوده فروخته و خریده شود بگسلد، موالات از بین رفته است؛ اما اگر میان این دو فاصله افتد، ولی موضوع بیع حاکم باشد موالات ایجاد شده است (محمدی خراسانی، ۱۳۸۸: ۷۵/۲). علت این مسأله آن است که ایجاب یک عمل است و قبول، عکس العمل و عمل و عکس العمل همیشه همراه با یکدیگر در امور خارجی پدید می‌آیند. از طرفی ایجاب و قبول از امور انشایی بوده، بهتر است اول ایجاب بیاید و بعد قبول ذکر گردد. حال اگر میان ایجاب و قبول فاصله افتد به وحدت ملاک عرفی خدشه وارد می‌شود (تجلیل تبریزی، ۱۳۷۹: ۴۴۲). دلیل دیگری که بر بطلان بیع از راه دور ذکر شد، پدید آمدن غرر در چنین حالتی است. گفته شد که ارتباط میان ایجاب و قبول مانند ارتباط مستثنی با مستثنی منه است که اگر میان این دو فاصله ایجاد شود، مستوجب پدید آمدن کذب خواهد شد و این کار قبیح است (شیخ انصاری، ۱۴۱۱: ۳۷۶/۱)؛ بنابراین لازم است بیان ایجاب و قبول میان طرفین عقد، بدون فاصله انجام شود هر چند عقیده مخالفی در عدم رعایت موالات وجود دارد (طباطبائی قمی، ۱۳۸۱: ۲۸۴/۵).

کسانی که معتقدند باید بین ایجاب و قبول موالات وجود داشته باشد، برای ادعای خود نتیجه‌ای مطرح کرده اند و آن این که طرفین عقد برای انجام معاملات خود از نزدیک اقدام کرده و فاصله مکانی با یکدیگر نداشته باشند؛ بنابراین معاملات از راه دور باطل است. برای مثال، اگر کسی در تبریز باشد و دیگری در اهواز و بخواهد معامله نمایند، به دلیل دوری مکانی با یکدیگر نمی‌توانند مگر این که عاملی برای از بین بردن فاصله مانند تلفن وجود داشته باشد (طباطبائی حکیم، ۱۴۲۸: ۶۶/۲).

آن چه نگارندگان به آن معتقدند این که نسل دوم کسب و کار در فضای مجازی به عنوان مصداقی برای معاملات از راه دور که فقها در کتب خود بطلان آن را پذیرفته‌اند، متفاوت است زیرا سامانه‌های مجهز به هوش مصنوعی به صورت برخط و همیشگی با طرف مقابل خود در ارتباط هستند. حرکات، رفتار، اخلاق، فعل و انفعالات بدن و هر امر دیگر انسانی توسط آن برآورد و کنترل می‌گردد. حتی این قابلیت وجود دارد که به عنوان

جانشین برای انسان عمل کرده و هر اقدامی که لازم است توسط انسان انجام شود، به وسیله هوش مصنوعی انجام می‌گردد. از اینرو هر نوع تعاملی با ابزار و سامانه مجهز به هوش مصنوعی فی‌المجلس است و حتی پیش بینی شده که در نسل سوم، ابزار مجهز به هوش مصنوعی در بدن شخص کار گذاشته می‌شود و با عقل انسان هم فکری و مساعدت می‌نماید. با این وجود، دیگر نمی‌توان تعامل با هوش مصنوعی را ارتباطی از راه دور دانست. به نظر می‌رسد بند (ص) ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی تنها برای نسل اول سامانه‌های مخابراتی مناسب باشد و لازم است قانونگذار بند مکرر یا ماده مکرری برای این موضوع در نظر بگیرد و این ادعا را مدّ نظر قرار دهد.

با توجه به این پیش فرض باید گفت: در قانون تجارت الکترونیکی برای ایجاب قبول تعریف خاصی مطرح نشده است و علاوه بر این برای ارکان و ویژگی‌های آن نیز مطلبی نیامده است. این احتمال وجود دارد که قانونگذار قصد دارد همان تعریف قانون مدنی را برای ایجاب و قبول برای کسب و کارهای الکترونیکی تسری دهد. در بند (ص) ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی آمده است: (عقد از راه دور (Distance Contract) ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین‌کننده و مصرف‌کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور است) به این ترتیب، میان نظر فقها و آنچه قانونگذار به آن اشاره نموده است تعارض وجود دارد. از نظر فقیه، معامله از راه دور باطل است ولی از نظر یک حقوقدان، صحیح است. راه علاج این تعارض جمع میان دو دلیل است؛^۱ البته پیش فرض مطروحه نیز در حلّ این تعارض مؤثر است.

۱. در آموزه‌های اصول فقه آمده است: وقتی دو دلیل به گونه‌ای که هر یک مدلول دیگری را نفی کند، میان آنها تعارض به وجود می‌آید (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸: ۴۴۶/۳) مثل این که یک دلیل بگوید هر کس در ایران زندگی کند، ایرانی است سپس دلیل دیگر بگوید هر کس در ایران متولد نشود ایرانی نیست. حال شخصی به مدت ۲۰ سال در ایران زندگی می‌کند و می‌خواهد تا پایان عمر در ایران بماند، اما او زاده یک کشور دیگر است. به حکم دلیل اول به خاطر زندگی در ایران، ایرانی است اما به حکم دوم، به دلیل تولد در کشور دیگر ایرانی نیست. حال این شخص ایرانی است یا نه؟! در تعارض میان دو یا چند دلیل، اصولیون شیعه به ترتیب زیر عمل می‌کنند:

(۱) سعی می‌شود تعارض موجود از طریق جمع عرفی، مرتفع گردد.

جهت رفع تعارض میان نظر فقها و قانونگذار باید گفت: علت اصلی عدم پذیرش معاملات از راه دور، وجود تزویر، غبن، ضرر، کذب و قبح شرعی و عقلی است و علت پذیرش معاملات از راه دور توسط قانونگذار، بسط فعالیت تجاری در سراسر کشور و یا حتی جهان است. برای داشتن کسب و کارهای الکترونیکی مزایا و معایب متعددی برشمرده‌اند، اما آن چه مطلوب شمرده شد، داشتن کسب و کار از راه دور است؛ لذا لازم است بیائیم و خطرات و ریسک‌هایی که از آنها یاد شد به حداقل ممکن برسانیم. از طرف دیگر، سامانه‌های الکترونیکی را دارای امنیت بالا نمایم. به این ترتیب مشکل ممنوعیت تجارت از راه دور حل خواهد شد اما نگارندگان معتقدند در نسل دوم تجارت الکترونیکی معاملات صورت گرفته با عامل هوش مصنوعی معامله از راه دور نیست. با پذیرش این ادعا تعارض موجود نیز برداشته می‌شود و عملاً معامله از راه دور مورد ادعا در فقه، با توجه به حال شدن کسب و کار در سامانه‌های دارای عامل هوش مصنوعی نیز تغییر ماهیت می‌دهد. به عبارت دیگر، معامله از راه دور نیست. بر اساس روایت علی بن ابراهیم (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۰۴/۵) می‌توان گفت همه اشیاء عالم، معاملات و غیره بر انسان حلال است تا وقتی که حرمت آن مورد، آشکار گردد. بنابراین باید برای حرمت چیزی دلیلی وجود داشته باشد (خمینی، ۱۳۸۱: ۲۷۹). به فرض در نظر قدیمی علمای فقه معاملات از راه دور حرام

---

۲) اگر جمع عرفی مقدور نشد، هر یک از آنها که راجح باشد، اخذ و دیگری کنار گذاشته می‌شود.

۳) در صورت عدم رجحان یکی بر دیگری (تعادل ادله)، قاعده تخییر یا تساقط بنا به اختلافی که وجود دارد جاری می‌شود (طباطبایی قمی، ۱۳۷۱: ۳۱۵/۱).

۱. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ كُلُّ شَيْءٍ هُوَ لَكَ حَلَالٌ حَتَّى تَعْلَمَ أَنَّهُ حَرَامٌ بِعَيْنِهِ فَتَدَعَهُ مِنْ قَبْلِ نَفْسِكَ وَ ذَلِكَ مِثْلُ الثَّوْبِ يَكُونُ قَدْ اشْتَرَيْتَهُ وَ هُوَ سَرَقَهُ أَوْ الْمَمْلُوكَ عِنْدَكَ وَ لَعَلَّهُ حَرَقَهُ بَاغٍ نَفْسَهُ أَوْ خَدَعَ فَبِيعَ أَوْ فَهَرَّ أَوْ امْرَأَهُ تَحْتَكَ وَ هِيَ أَحْتَكِ أَوْ رَضِيعَتِكَ وَ الْأَشْيَاءُ كُلُّهَا عَلَى هَذَا حَتَّى يَسْتَبِينَ لَكَ غَيْرَ ذَلِكَ أَوْ تَقَوْمٌ بِهَ الْبَيْتِ: امام صادق (علیه السلام) فرمود: هر چیزی بر تو حلال است تا وقتی بفهمی به خصوصه بر تو حرام است که باید آن را بر خودت وا گذاری. مثال آن مانند پیراهنی را خریدی در حالی که آن پیراهن سرقتی است یا آن که برده‌ای داری در حالی که برده نیست و انسان آزاد است، به نیرنگ و تزویر خود را فروخته و یا به زور به عنوان برده فروخته شد. یا زوجه‌ای که داری در واقع خواهر توست یا کسی است که از شیر همسر تو شیر داده شد. به طور کلی هر شیئی که به این صورت باشد و کاشف به عمل آید بر تو حرام است و یا نسبت به حرام بودن آن بینه‌ای به دست آید بر تو حرام است.

باشد، اما در حال حاضر با تغییر در وضعیت این مدل از معاملات و برطرف شدن دلایل حرمت آن در معاملات الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی دلیلی بر بقاء حرمت نمی ماند. فقها معتقدند که حرام ها بر دو دسته اند: حرام نفسی و حرام غیری. حرام غیری، حرامی است که خود موضوع فی نفسه حرام نیست، اما به دلیل بروز عارضه ای و یا به دلیل خارجی حرام گردید؛ مثل حرمت خرید و فروش در هنگام نداء برای نماز جمعه. حرام نفسی حرامی است که شیء به حکم شارع به دلیل داشتن مفسده ذاتی حرام گردید (شهرکانی، ۱۴۳۰: ۳۰). حال اگر به دلیلی علت حرمت از بین برود، مثلاً حرام نفسی استحاله شود و یا حرام غیری تغییر پیدا نماید، آن موضوع دیگر حرام نیست زیرا دیگر دلیلی بر حرمت وجود ندارد. وجوب اجتناب در جایی است که نتوان حرام را از حلال تشخیص داد؛ اما اگر دلیلی بر از بین رفتن مورد حرام کشف شود دیگر دلیلی بر بقاء حرمت نخواهد بود (فیاض عاملی، ۱۴۲۸: ۸۸/۱). در این بحث نیز ملاحظه می شود وقتی انجام معامله در سامانه های مجهز به هوش مصنوعی معامله از راه دور نیست، همچنین احتمال تزویر، تدلیس، غرر و غیره نیز از بین برود محلی برای بقاء حرمت نمی ماند.

به توجیه دیگر می توان گفت: عبارت (از راه دور) به عنوان وصف برای کسب و کار الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی در نظر گرفته می شود و وقتی این وصف، مطلقاً اخص از موضوع باشد، دارای مفهوم می باشد (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۴: ۴۲۰/۲)؛ یعنی با رفتن وصف، موصوف نیز خواهد رفت. نسل دوم تجارت الکترونیکی به جهت بهربرداری از هوش مصنوعی، دیگر به عنوان عمل از راه دور محسوب نمی شود هرچند علی الظاهر طرفین معامله فاصله دارند، اما هوش مصنوعی به دلیل عملکرد خاص خود مسافت را از بین برده و عملاً از راه دور نیست. بنابراین اگر وصف (از راه دور) بودن را از کسب و کار الکترونیکی با هوش مصنوعی برداریم، یعنی بگوئیم کسب و کار الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی عملیات از راه دور نیست مشکل ممنوع و حرام بودن آن مرتفع می گردد. علاوه بر این می توان عملکرد هوش مصنوعی را به عنوان قائم مقام در امور دانست. قائم مقام در امور، شخصی است که به جانشینی دیگری دارای حقوق و تکالیف او

بررسی فقهی کسب و کارهای از راه دور در سامانه‌های الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی — ۵۵

می‌گردد؛ مانند وراثت و یا مدیر تصفیۀ تاجر ورشکسته، ربات انسان نما، هوش مصنوعی و مانند آن (برگرفته از مواد ۳۹۵ تا ۴۰۱ قانون تجارت، مواد ۵۶ و ۲۱۹ قانون مدنی، مواد ۲، ۳۲، ۷۵، ۷۶، ۱۷۰، ۱۸۴، ۳۰۳، ۳۳۷، ۳۵۷ و ۳۷۸ قانون آیین دادرسی مدنی). در عربی قائم مقام، معادل عاقب، مناب، بدل، خلیفه و رافد آمده است (معلوف، ۱۳۸۶: ۱۱۹۷). قائم مقام به عنوان جانشین به حساب آمده و حقوقی که باید اصیل وجود دارد در صورت نبودنش، به قائم مقام می‌رسد. برای مثال، در صورت مرگ والدین، فرزندشان در ارث بردن قائم مقامشان می‌شوند (موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۴: ۳۵۸/۲). در کسب و کارهای الکترونیکی با هوش مصنوعی، این فناوری به عنوان قائم مقام کاربر انسانی عمل کرده و به معرفی کالا، مشتری پیدا کردن، یافتن سر نخ های تجاری، انعقاد قرارداد با مشتریان و سایر اعمال مربوطه می‌پردازد. این عملکرد دو سویه بوده و امکان اجراء برای فروشنده و خریدار و یا مصرف کننده دارد. به این ترتیب، فاصله زمانی و مکانی با این عملکرد از بین می‌رود و با کمک این فناوری دیگر نمی‌توان گفت کسب و کار انجام شده از راه دور است بلکه طرفین قرارداد با این قائم مقام از نزدیک و بدون واسطه اقدام به معامله می‌نمایند.

۳- تفاوت میان کسب و کارهای از راه دور و کسب و کارهای الکترونیکی

در ماده ۴۷ قانون تجارت الکترونیکی مصوب سال ۱۳۸۲ می‌خوانیم: در معاملات از راه دور آن بخش از موضوع معامله که به روشی غیر از وسائل ارتباط از راه دور انجام می‌شود مشمول مقررات این قانون نخواهد بود.

این ماده به نوعی میان کسب و کار از راه دور و کسب و کار الکترونیکی تفاوت قائل شده است. فقها معامله از راه دور را نپذیرفته و به حرمت آن نظر داده‌اند (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳: ۲۱۱/۱۰) اما کسب و کارهای الکترونیکی این قید را ندارد، زیرا تکنولوژی مسافت فیزیکی را کوتاه کرده و مانند گفتگوی رودرو نموده است. حتی اگر شخص با ایمیل و ملاحظه تصویر و سایر راه کارها اقدام به معامله نماید، صحیح خواهد بود. فضای اینترنت همه جهان را مبدل به دهکده جهانی نموده و باعث گردیده بعد مسافت معنایی نداشته

باشد. فناوری ارتباط برخط و نرم افزارهای مربوط به آن مانند تلگرام، وات ساپ، ایتا، سروش، ایمو و مانند اینها توانست موقعیت تازه‌ای را برای ارتباط نزدیک میان دو مکان دور از یکدیگر فراهم سازد. این ابزارهای واسطه‌ای نقیصه‌ای را که فقها بر اساس آن نظر به عدم صحّت کسب و کارهای از راه دور داده‌اند، جبران کردند. به این شکل انجام کسب و کار با طرفین عقد دور از هم با سهولت انجام می‌شود و آنها می‌توانند گفتگوی زنده و بدون فاصله داشته باشند. لازم به ذکر است همه ابزارهایی که به هوش مصنوعی مجهز هستند قابلیت برخطی داشته و همراه کاربر هستند و تمامی روابط میان آنها بی‌واسطه و رو در رو است. به اصطلاح عمل آنها فی المجلس و حال انجام می‌شود. می‌توان به جرأت گفت بین کاربران متعدّد که واسطه هوش مصنوعی را به کار می‌بندند فاصله مکانی و زمانی وجود ندارد. حتی در نسل سوم سامانه‌های مجازی (متاورس) آن قدر این ارتباط نزدیک خواهد بود که کاربران یکدیگر را لمس خواهند کرد.

مهمترین اشکال در کسب و کارهای از راه دور، غرر، تزویر و کذب عنوان گردید، حال به کمک این واسطه‌ها می‌توان احتمال آنها را از بین برد و یا به کمترین میزان خطر رساند تا نتوانند خللی به انجام معاملات برسانند. البته شاید این اشکال مطرح شود که خطر وجود هکرها همچنان باقی بوده و آنها می‌توان به صحّت کسب و کارهای الکترونیکی خدشه وارد نمایند. در پاسخ به این اشکال می‌توان گفت: سازندگان سامانه‌های الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی می‌توانند با ایجاد واسطه‌های مراقبتی مانند: رمزهای دو مرحله‌ای، رمزهای یک بار مصرف، واسطه تشخیص با صورت، با قرنیه چشم، اثر انگشت، واسطه‌های دارای هوش مصنوعی که با شناخت کاربر خود اقدام به باز نمودن و امکان استفاده از سامانه را می‌دهند و مانند اینها از ورود هکرها و سارقان فضای مجازی جلوگیری نمایند و تا حدّ بسیار فراوانی امنیت سامانه‌ها را فراهم سازند تا به این شکل کسب و کار امنی فراهم شود.

با روشن شدن تفاوت میان کسب و کارهای از راه دور با کسب و کارهای الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی و لزوم داشتن واسطه برای از بین بردن فاصله و ایجاد فضایی امن

بررسی فقهی کسب و کارهای از راه دور در سامانه‌های الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی — ۵۷

برای طرفین قرارداد کسب و کار، لازم است پیرامون لزوم ایجاد سامانه فروشگاه‌ها با عامل هوش مصنوعی به عنوان نسل دوم سامانه‌های الکترونیکی و جواز فقهی پرداختن به آنها تحقیق و بررسی نمائیم.

۴- ایجاد فروشگاه از نظر فقه اسلامی

در خصوص ایجاد بازار در کشورهای اسلامی و به ویژه بازار اسلامی و تأسیس دکان برای تجارت علاوه بر جامعه شناسان مسلمان، فقها نیز نظراتی را مطرح کرده‌اند. در اغلب نظرات فقهی فقها در بحث متاجر، به موضوع بازار و نحوه عملکرد یک مسلمان در آن سخن به میان رفته است؛ حتی در بحث اطعمه و اشربه و در بحث طهارت و صلوات نیز در این خصوص بحث گردیده است (موسوی گلپایگانی، بی تا: ۳۷۳؛ طباطبائی بروجردی، ۱۴۲۶: ۱۷/۴؛ حسینی عاملی، بی تا: ۱۴۰/۲؛ صافی گلپایگانی، ۱۳۸۵: ۸۲/۲؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۳۶: ۱۰۷/۱). آن چه فقها و حقوقدانان بر اساس منابع اصیل اسلامی به ویژه قرآن به آن حکم یا فتوا دهند مورد پذیرش بوده و به آن عمل می‌گردد (آهنگران و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵).

بازار جایی است که در آن چند مغازه در کنار هم به فعالیت تجاری می‌پردازند. اصطلاح پاساژ^۱، تیمچه، مال و مانند اینها نیز مشعر بر همین معناست. به همین جهت برای پدید آمدن بازار وابسته به تأسیس مغازه دارد. این مغازه اگر در فضای واقعی باشد به همین نام نامیده می‌شود و اگر در فضای مجازی تأسیس گردد، سامانه فروشگاه^۲ شناخته می‌گردد. از اینرو می‌توان مغازه را برای ایجاد بازار مقدمه دانست و برای داشتن یک بازار ایجاد مغازه‌های متعدد الزامی است^۳ لذا اصل تأسیس مغازه و سامانه‌های فروشگاه‌ها برای تجارت و کسب و کار مورد تأیید بوده و ردعی برای آن مطرح نگردیده است.

۴-۱- ایجاد فروشگاه الکترونیکی

در فضای مجازی برای انجام هر کاری نیاز به طراحی سایت و ساخت نرم افزارهای مختلف در آن زمینه است. برای مثال اگر کسی بخواهد برای تدریس دروس دبیرستان در

---

1. Mall

2. shopping website

فضای مجازی اقدام کند، باید سایتی را طراحی کرده و متناسب با هدفی که دارد آن را تنظیم نماید. به طریق اولی، برای کسب و کار نیز این رویه حاکم بوده و لازم است برای فروش اینترنتی کالا و خدمات به تأسیس سایت و یا اپلیکیشن‌های مرتبط اقدام نمود. پیش از این گفته شد، تیم طراحی سایت و یا اپلیکیشن، متناسب با فعالیت اقتصادی مربوط، به کمک هوش انسانی و در موارد ممکن با استفاده از هوش مصنوعی، این کار را انجام می‌دهند. این گونه سایت‌ها همانند دکان برای فروشندگان در فضای واقعی عمل کرده و خدمات مورد نیاز مشتریان را در اختیارشان قرار می‌دهند.

داشتن دکان، دکه، بساط، سایت، اپلیکیشن و مانند اینها برای فروشنده به عنوان مقدمه برای فعالیت اقتصادی است. اگر فعالیت اقتصادی مورد نظر واجب باشد، این مقدمه نیز واجب است. اگر فعالیت اقتصادی از نوع مستحب باشد، این مقدمه برای عمل مستحب خواهد بود. اگر این فعالیت مباح تلقی گردد، ایجاد فضای کسب و کار مباح می‌باشد. بهترین دلیل برای الزامی بودن تأسیس مکان کسب و کار، عمل حضرت یوسف (ع) جهت فروش گندم و سایر محصولات کشاورزی به مشتریان بود: «وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ قَالَ اِتُّونِي بِاَخِ لَكُمْ مِنْ اَبْيَكُمُ اَلَا تَرَوْنَ اَنِّي اُوفِي الْكَيْلَ وَاَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ»^۱ (یوسف: ۵۹). در این آیه به خرید مایحتاج توسط فرزندان حضرت یعقوب (ع) و فروش آنها توسط حضرت یوسف (ع) به آنها اشاره دارد. بی‌شک محلی وجود داشته تا این خرید و فروش در آنجا انجام شده است. شاید اگر این واقعه در زمان کنونی پدید می‌آمد و سرزمین مصر فروش اینترنتی محصولات ذخیره شده‌اش را ایجاد می‌کرد، نیازی به حضور مردمی از سرزمین کنعان تا مصر وجود نداشت و خرید برخط^۲ صورت می‌گرفت و کالای خریداری شده از طریق پست به آنها تحویل می‌شد. لذا بسط موضوع دکان داری، از دکان واقعی تا دکان

۱. چون بارهایشان را آماده کرد، گفت: «آن برادری را که از پدر با شما یکی است نزد من بیاورید، آیا نمی‌بینید که من پیمانه را تمام می‌دهم و بهترین میزبانم؟»

اینترنتی، موضوعی قابل پذیرش است و منطوق قرآن و روایات، عرف، عادت و سیره‌ی عقلاء نیز با این کار موافق است.

ائمه اهل البیت (علیهم السلام) و علمای تراز اول مسلمان اعم از شیعه و سنی نیز برای تأمین مخارج زندگی خود فعالیت اقتصادی داشته و به کسب و کار می‌پرداختند. مرحوم شیخ صدوق در بازار، دکان کوچکی داشت و از طریق کسب و تجارت، در نهایت زهد و عفاف، امرار معاش می‌کرد (ابن بابویه، ۱۳۸۰: ۵)؛ ائمه اطهار(ع) نیز با انجام کسب و کار به تأمین مخارج خود و خانواده شان می‌پرداختند و داستان‌های مختلفی از این دست وجود دارد (فتال نیشابوری، ۱۳۶۶: ۱۸۲).

در فروشگاه‌های حقیقی کنترل کسب و کار با انسان است. در نسل اول فروشگاه‌های مجازی نیز انسان به میزان زیادی دخالت دارد؛ اما در فروشگاه‌های مجازی مجهز به هوش مصنوعی و کوبات، تمامی عملیات از اعلام قیمت، معرفی کالا، درج تخفیف و بسته‌بندی برای ارسال توسط کوبات انجام شود و انسان در آن دخالت مستقیم ندارد، بلکه به عنوان ناظر حضور داشته و سامانه خود به انجام امور پرداخته و با توجه به یادگیری ماشین در هر مرحله از اشتباهات آن کاسته می‌شود و به حداقل می‌رساند. مسأله مورد پرسش این که آیا چنین محلّ فروشی و چنین معامله‌ای مورد تأیید شرع هست یا نه؟ در خصوص پاسخ به مورد دوم نیاز به نگارش مقاله‌ای دیگر تحت آن عنوان است و از موضوع این مقاله خارج می‌باشد، اما در رابطه با بخش اول پرسش باید گفت کوبات ماشینی است که قابلیت اجراء فرامین آمر خود را که انسان است دارد و می‌تواند به عنوان شبیه ساز عمل انسانی کار کند. به مانند انسان سخن می‌گوید و به پرسش‌هایی که از او می‌شود پاسخ می‌دهد و راهنمایی لازم را به مشتری ارائه می‌دهد. به عبارتی، عملیات اقناع مشتری و ترغیب او به خرید را انجام می‌دهد و در نهایت این مشتری است که تصمیم به خرید می‌گیرد یا آن که از انجام آن منصرف می‌گردد. از اینرو نقش واسطه‌ای برای این ماشین در نظر گرفته می‌شود.

در اصول فقه، بحث اوامر موضوعی مطرح گردیده تحت عنوان امر به امر؛^۱ اگر آمر اول به آمر دوم دستور دهد که از طرف او دستوری را به مأمور بدهد، اتیان آن مأمور به نحو وجوبی است و گویی آمر اول خود به مأمور دستور داده است (طباطبائی قمی، ۱۳۷۱: ۲۲۷/۱). عامل انسانی تمامی داده‌های مورد نیاز در انجام عملیات خرید و فروش را در حافظه^۲ کوبات قرار داده و پس از فعال کردن آن، انجام امور محوله توسط کوبات انجام می‌پذیرد. کاری که کوبات انجام می‌دهد از نوع امر به امر است و تمامی خواست عامل انسانی توسط کوبات انجام می‌شود. گویی خود انسان در حال خرید و فروش می‌باشد و تمامی این عملیات توسط کوبات هدایت می‌شود. کوبات‌ها می‌توانند داده‌های تازه را پس از ارزیابی و بروز رسانی در عملکرد خود به اجراء در آورند. لذا هر روز با برخورد با مشتری تازه تجربه‌ای نو برای کوبات ایجاد شده و دانسته‌های او بیشتر می‌شود. شاید بتوان گفت دانسته‌های کوبات از دانسته‌های انسانی فرا رفته و انسان برای دانستن بسیاری از اطلاعات به روز رسانی شده به آن مراجعه نماید. بنابراین تأسیس فروشگاه الکترونیکی و هدایت آن به وسیله هوش مصنوعی در عرف عقلاء موضوعی پذیرفته شده می‌باشد؛ لذا این فناوری طی سال‌ها کار هر روزه پیش‌رفته‌تر شده و مأموریت خود را به نحو احسن انجام داده است. ضریب خطای این دستگاه روز به روز کاهش پیدا کرده و از دفعات اشتباه انسانی کمتر شد. این موفقیت می‌تواند بر عملی که کوبات انجام می‌دهد صحه گذاشته و قابل پذیرش باشد.

۱. امر کردن شخصی با واسطه قرار دادن شخص دیگر امر غیر مستقیم، مقابل امر مستقیم می‌باشد و به امری گفته می‌شود که در آن مولی (آمر) امر خود را با واسطه، متوجه مأمور می‌نماید؛ به این روش که ابتدا به کسی (مأمور اول) دستور می‌دهد تا او به دیگری (مأمور دوم) امر نماید. به این گونه امر نمودن «امر به امر» نیز گفته می‌شود. در این که «امر به امر» بر وجوب عمل نسبت به «مأمور دوم» دلالت دارد یا نه، اختلاف است. مبنای این اختلاف آن است که آیا امر به امر مانند امر مستقیم به شیء است یا نه؛ اگر مانند آن باشد، شکی نیست که امر بر وجوب دلالت دارد، و اگر مانند آن نباشد، دلالت ندارد (مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۹: ۲۵۸).

اداره فروشگاه اینترنتی با استفاده از هوش مصنوعی با این استدلال عقلی قابل پذیرش خواهد بود. در این رابطه به روایتی از امام صادق (ع) استناد می‌کنیم؛ در این روایت، امام سائل را دعوت به بازگشایی مغازه‌اش فرمود و از او خواست تا برای کسب روزی و درآمد نزد پروردگار عالم دعا نماید: «ابو الطیار می‌گوید: به حضرت صادق (علیه السلام) عرض - کردم سرمایه‌ای داشتم ولی از دستم رفت اکنون سخت در مضیقه هستم. فرمود: دکانی در بازار داری؟ عرض کردم: بلی دارم ولی ترک کرده‌ام فرمود: وقتی به کوفه برگشتی برو در دکان را باز کن جارو کن وقتی خواستی بروی بازار دو رکعت یا چهار رکعت نماز بخوان پس از نماز این دعا را بخوان «توجّهت بلا حول منی و لا قوه و لکن بحولک یا ربّ و قوتک و أبرأ من الحول و القوه الّا بک فانت حولی و منک قوتی اللهم فارزقنی من فضلک الواسع رزقاً کثیراً طیباً و انا خافض فی عافیتک فانه لایملکها احد غیرک». گفت همین کار را کردم، مرتّب در دکان می‌رفتم به طوری که از خراج بگیر می‌ترسیدم مبادا مطالبه اجاره دکانم را نماید؛ چیزی نداشتم که به او بدهم روزی فروشنده ای جنسی آورده به من گفت: نصف دکان را به من اجاره می‌دهی؟ نصف دکان را به او اجاره دادم و به مقدار اجاره همه دکان، جنس‌های خود را گذاشت ولی چیزی نفروخت. گفتم: ممکن است یک کار خیری بکنی، یک عدل از جنس خود را به من بفروشی وقتی فروختم پولش را بدهم اضافه آن مال خودم باشد. گفت از کجا بدانم بعد خواهی داد. گفتم خدا را گواه می‌گیرم بر این کار. یک عدل به من داد و قیمت آن را تعیین کردیم. سرمای شدیدی آمد و همان روز جنس را فروختم و پولش را دادم و اضافه آن را برداشتم. مرتّب یک عدل می‌گرفتم و می‌فروختم و اضافه آن را بر می‌داشتم و بقیه را به او می‌دادم تا صاحب سرمایه و مال‌های فراوانی شدم؛ غلام و کنیز خریدم و چند خانه ساختم (مجلسی، ۱۳۹۸: ۳۰۸؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۷۴/۳).

با توجه به این روایت صحیح، تأسیس مغازه و استفاده از آن برای کسب و کار عملی خدا پسندانه و مورد تأیید حجّت خداست. زیرا از این طریق مخارج مادی یک خانواده به دست آمده و علاوه بر آن نیاز شهروندان نیز بر طرف می‌گردد. شخص کاسب با انجام کار در آن محیط می‌تواند به شمار سرمایه‌اش افزوده و باعث رونق کسب و کار در جامعه

می‌گردد. با بستر سازی اینترنت و ایجاد کسب و کارهای اینترنتی میدان کسب و کار توسعه پیدا کرده و از محدوده یک محل و شهر و استان خارج شده و در سطح یک کشور و گاه بین‌الملل گسترده گردید. شرکت‌هایی مثل آمازون و ی‌دی جی کالا و شیپور و مانند اینها کسب و کاری گسترده و وسیع ایجاد کرده و از سراسر جهان مشتری داشته و کالا و خدمات خود را عرضه می‌نمایند. استفاده از هوش مصنوعی در این مجال می‌تواند به سرعت و دقت در این فرایند بیفزاید و کاری با دقت بالا و کمترین اشتباه شاید هم بدون اشتباه ارائه دهد. از همه مهم‌تر این که هوش مصنوعی توانست فاصله میان سامانه فروشگاه‌های و خریداران را از بین ببرد و کاربر با مراجعه به سامانه گویی در مغاز به صورت مستقیم با فروشنده در ارتباط و تکلم می‌باشد. همان‌طور که اشاره شد، هوش مصنوعی جایگزینی مناسب و دقیق برای نیروی کار انسانی بوده و کارهای طولانی مدّت و پرهزینه و زحمت را انجام می‌دهد، به همین دلیل، نیروی انسانی می‌تواند به وظایف دیگر و کارهایی که از عهده ماشین خارج است مانند رساندن کالا به مشتریان، تعمیر اجناس در محلّ مورد نظر مشتری، پردازد و فرصت کافی و دقت در انجام آن وظایف در اختیار دارد.^۱

در روایت دیگری امام صادق (ع) به صبیح فرمود: مغازات چقدر با مسجد فاصله دارد؟ عرض کرد: نزدیک در مسجد است. حضرت فرمودند: وقتی خواستی وارد مغازات شوی، ابتدا به مسجد برو و دو رکعت یا چهار رکعت نماز بخوان؛ سپس به خواست و طلب توان و نیرو از خداوند، قفل مغازات را باز کن و بگو که این خواست و توان من نیست بلکه این خواست و توان توست؛ پروردگارا من بنده توام و از برکت تو تمنا دارم همان

۱. لازم به ذکر است نسل جدید خدمات به مشتریان مانند رساندن کالا به محل مورد نظر مشتری و یا ارائه خدمات در محل توسط ربات‌های هوشمند انجام می‌شود. البته این مدل در حال حاضر در ایران اجرایی نشده و تنها به شکل محدود در بعضی کشورها مانند ژاپن انجام می‌شود. البته در ژاپن نیز هنوز به طور گسترده فراگیر نشده و محدود است. (برای مطالعه بیشتر ر.ک: بهترین ربات‌های انسان نما به آدرس اینترنتی - amerandish.com/humanoid-robot و مقاله لجستیک رباتیک در سیستم تحویل کالا به آدرس اینترنتی mag.postex.ir).

گونه که به من دستور دادی؛ پس عمل مرا در کسب و کار آسان ساز و من بال و پر بسته در صحّت و سلامت توام (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۲۳/۸).

این روایت صحیح است و بر اساس آن، برای آغاز روز کاری باید از خداوند استعانت جست و از دریای رحمت او روزی طلبید. با توجه به این روایت، داشتن محلّ کسب و کار مورد تأیید است؛ خواه این محلّ در فضای واقعی باشد، خواه در فضای مجازی. تعمیم حکم مغازه در فضای مجازی با مغازه در فضای واقعی بر عهده عرف و عادت است، زیرا کاسب برای کسب و کار خود نیاز به مکانی دارد و این مکان به هر وضعیتی باشد، می‌تواند مورد پذیرش قرار گیرد. شرع نیز این روش عرف و عقلاء را تأیید می‌نماید، زیرا منع شرعی برای آن وجود ندارد.

در استدلال به این مسأله باید گفت: از طریق بازخوانی روایات و آیات موجود، خصوص جواز یا عدم جواز افتتاح محلّ کسب و کار، ملاحظه می‌کنیم معصومین (ع) مؤمنین و مسلمین را به داشتن محلّ کسب و کار دعوت کرده و به انحاء مختلف، چه تشویق به دعا و تقاضای روزی حلال از خداوند و خواه با راهنمایی به داشتن کسب و تجاری پر سود، می‌توان تأیید ایشان را دریافت. اما محلّ نزاع ما یعنی کسب و کار اینترنتی و ساخت سایت فروشگاه‌های اپلیکشین‌های کسب و کار در این روایات جایی نداشته و اشاره‌ای به آنها نشده است. از اینرو می‌توان گفت روایات در خصوص محلّ نزاع سکوت داشته و اجمال دارد و برای رفع این اجمال باید به دلیل عدم وجود ادله اجتهادی، رو به ادله فقهاتی آورده و از طریق اصول عملیه پاسخی برای این نزاع به دست آوریم. در اینجا مکلف در حقیقت تکلیف شکّ داشته و نمی‌داند ایجاد فروشگاه در فضای مجازی و ایجاد سایت برای این موضوع، همانند فروشگاه در فضای واقعی جایز هست یا نه؟! تردیدی که در اینجا به نظر می‌آید دوران بین حرمت و اباحه بوده و علت به وجود آمدن این تردید، اجمال نصوص موجود است. زیرا برای پاسخ به این پرسش نمی‌توان از آیات و روایات موجود بهره برد. لذا با بهره‌گیری از حسن و قبح عقلی در مسأله می‌توان یکی از دو گزینه برائت یا احتیاط را برگزید (اراکی، ۱۴۱۵: ۷/۲).

لازم به ذکر است که هوش مصنوعی این قابلیت را دارد تا بتواند سامانه و مرکز پیام اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی را کنترل نماید؛ به پیام‌ها پاسخ دهد و در صورت ارتباط تلفنی به شخص مقابل پاسخ دهد. همچنین قابلیت مطالعه پیام و درک مطالب ارسالی و پاسخ دهی مناسب به پرسش‌ها را به انجام رساند. از اینرو ایجاد فضای کسب و کار مجازی می‌تواند راهی مناسب برای کسب درآمد باشد.

۲-۲- نظریه مختار در ایجاد سایت فروشگاهی با بهرگیری از هوش مصنوعی

با عنایت به این که ایجاد سایت فروشگاهی و محل کسب و کار در فضای مجازی که امروزه با بهرگیری از هوش مصنوعی به تکامل رسیده است و روز به روز به فناوری آن اضافه گردید و توانست پیش‌رفت بیشتری به دست آورد، امری قابل قبول است. با استناد به عموم و اطلاعات ادله‌ی اجتهادی و به استناد حکم عقل می‌توان به لزوم روی آوری، فعالیت، کسب درآمد در این فضا و ایجاد چنین امکانی، رسید و به جرأت می‌توان گفت منعی از این بابت وجود نخواهد داشت؛ هرچند نظر مخالفی در این خصوص به ذهن می‌رسد و آن این که بهرگیری از هوش مصنوعی و ایجاد فضا برای فعالیت الکترونیکی (مخابراتی هوشمند) به دلیل امکان تزویر و تقلب و کلاهبرداری محل اشکال است. در بخش‌های پیش توضیح داده شد که تعارض بین ادله جواز و تحریم قابل جمع بوده و می‌توان با خلاصی از امکان تزور، غرر، غرور، تدلیس و غیره، جواز انجام معاملات الکترونیکی مجهز به عامل هوش مصنوعی را اخذ نمود.

قانونگذار در ماده ششم قانون جرائم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ می‌گوید: «هر کس به طور غیرمجاز مرتکب اعمال زیر شود، ... تغییر یا ایجاد داده‌های قابل استناد یا ایجاد یا وارد کردن متقلبانه داده به آنها و یا تغییر داده‌ها یا علائم موجود در کارت‌های حافظه یا قابل پردازش در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا تراشه‌ها یا ایجاد یا وارد کردن متقلبانه داده‌ها یا علائم به آنها؛ مرتکب جعل رایانه‌ای شده است». وجود این ماده قانونی و تعیین

نوع جرم و مجازات برای مرتکبین آن^۱ نشان می‌دهد امکان اقدام به چنین کاری وجود داشته و حتی اگر سیستم به هوش مصنوعی مجهز باشد، می‌توان چنین اقداماتی را انجام داد. همچنین در ماده سیزده قانون جرائم رایانه‌ای در خصوص کلاهبرداری در فضای مجازی آمده است: هر کس به طور غیرمجاز از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی با ارتکاب اعمالی از قبیل وارد کردن، تغییر، محو، ایجاد یا متوقف کردن داده‌ها یا مختل کردن سامانه، وجه یا مال یا منفعت یا خدمات یا امتیازات مالی برای خود یا دیگری تحصیل کند علاوه بر رد مال به صاحب آن به حبس از یک تا پنج سال یا جزای نقدی از بیست میلیون (۲۰,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا یکصد میلیون (۱۰۰,۰۰۰,۰۰۰) ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. بنابراین به دلیل وجود امکان جعل، تزویر و کلاهبرداری، پرداختن به فعالیت در فضای مجازی هر چند آن سامانه مجهز به هوش مصنوعی باشد، محل تأمل بوده و باید از آن اجتناب نمود.

در پاسخ به این اشکال باید گفت: امکان سوء استفاده از هر امری به ویژه در فضای مجازی اجتناب ناپذیر بوده و متخلفین در هر حالتی می‌توانند به تولید جرم پرداخته و نظم عمومی و عدالت را مختل نمایند. چنان که خداوند در سوره عصر آیه ۲ می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ» و یا در آیات ۹۷ و ۹۹ سوره شعراء فرموده است: «تَاللَّهِ إِنَّ كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (۹۷) «وَمَا أَضَلُّنَا إِلَّا الْأَمُجْرِمُونَ» (۹۹)؛ بر اساس آیه ۲ سوره عصر، طبع انسان تمایل به تولید جرم دارد و بر همین اساس خداوند جنس انسان را در تباهی و گمراهی معرفی فرمود و در آیه ۹۷ سوره شعراء می‌خوانیم عده‌ای اهل جهنم اقرار می‌کنند که ما در گمراهی بودیم و علت گمراهی خود را در آیه ۹۹ همان سوره پیروی از عمل مجرمان بیان می‌دارند. بنابراین مجرمین در همه زمان‌ها و مکان‌ها هستند و علاوه بر تولید جرم، دیگران را نیز گمراه کرده و از راه راست گمراه می‌نمایند. حال با وجود این مسأله آیا باید از هر نوع کار و فعالیت و نوآوری دست برداشت؟! پاسخ خیر است. اقدام به کار و فعالیت و

---

۱. مجازات جاعل الکترونیکی عبارت است از: حبس از یک تا پنج سال یا جزای نقدی از بیست میلیون (۲۰,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا یکصد میلیون (۱۰۰,۰۰۰,۰۰۰) ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. (ماده ۶ قانون جرائم رایانه‌ای مصوب سال ۱۳۸۸).

ایجاد نوآوری در کار و خدمات جزء لاینفک زندگی بشر بوده و انسان ها برای دوام و قوام و پیشرفت در زندگی خود کار و تلاش کرده و از هر راهی برای نیل به سعادت دنیوی و اخروی گام بر می دارند. لذا صرف وجود احتمال خیانت و کلاهبرداری و جعل و تزویر نمی تواند آدمی را از فعالیت، به ویژه در فضای مجازی بازدارد.

در خصوص امنیت در فضای مجازی گفته اند: حفاظت و مقاوم سازی دارایی های فضای مجازی در برابر تهدیدهای فضای مجازی، امنیت در فضای مجازی گفته می شود (موالی، بی تا: ۶). کسانی که در این فضا فعالیت دارند اولین و مهم ترین اقدام خود را معطوف به حفظ امنیت سامانه ای که ایجاد کرده اند می نمایند. زیرا ممکن است عده ای در صدد ایجاد اخلال و تخریب در آن نمایند. بنابراین هر نوع تغییر و تخریب در اسناد و مدارک الکترونیکی - خواه به وسیله انسان و خواه به وسیله هوش مصنوعی - اتفاق بیافتد به عنوان جعل و تحت عنوان کلی تزویر خواهد بود. در معاملات الکترونیکی به دلیل وجود داده های مجازی امکان دستکاری وجود داشته و باعث اختلال خواهد شد. از اینرو تدبیر برای فراهم سازی امنیت از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ به ویژه هوش مصنوعی قابلیت بسیار خوبی در این مورد دارد و می تواند با تشریفات بالا امنیت سامانه را تأمین نماید.

کارشناسان رایانه به ویژه IT با انجام ترفندهایی می توانند از ایجاد جعل و یا تزویر یا کلاهبرداری مانع شوند. محققین رایانه و فضای مجازی برای ایجاد امنیت در این فضا از راهکارهایی بهره برده و امنیت قابل قبولی را در این خصوص ایجاد نمودند. عمده راه هایی که در این خصوص وجود دارد عبارتند از:

- ۱) استفاده از یک کلمه عبور پیچیده و غیر قابل پیش بینی و جداگانه برای هر یک از حساب های کاربری که مورد استفاده دائم قرار می گیرد.
- ۲) انتخاب کلمات عبور قوی و پیچیده، با ترکیب حداقل سه کلمه تصادفی و یا حرف، عدد و علامت.

۳) استفاده از رمز عبور یکبار مصرف^۱ برای ورود به اپلیکیشن‌ها و پرداخت‌های بانکی.
۴) استفاده از رمزهای بیومتریک^۲ برای ورود به برنامه‌ها و سایت‌ها.
۵) ذخیره نکردن کلمه عبور در مرورگرهایی که مورد استفاده دائمی است؛ زیرا ممکن است این استفاده دائم هکرها را جهت ورود و خرابکاری آگاه نماید.
۶) فعال کردن احراز هویت دو مرحله‌ای و دادن رمزهای پیچیده به آنها.
۷) به‌روزرسانی مداوم دستگاه‌ها و نرم افزارهای مرتبط و فعال در آنها.
۸) پشتیبان‌گیری مستمر از اطلاعات و پاک سازی اطلاعات از سیستم و انتقال فایل های پشتیبان به هارد دیسک های همراه یا فلش ها.

۹) سؤالات امنیتی قوی و غیر قابل تشخیص توسط هکرها برای ورود به برنامه‌ها.
۱۰) استفاده از مرورگرهای امن که دارای قابلیت حفظ حریم خصوص هستند.
این راه ها کمک می کند امنیت سامانه‌ها تأمین گردد و از به وجود آمدن تزویر و کلاهبرداری و یا هر نوع سرقت در امان باشد؛ هرچند امکان ایجاد ترفند جدید برای سوء استفاده از فضای مجازی وجود دارد، اما با به‌برداری از راهکارهایی که برای حفظ این فضا در نظر گرفته می‌شود امنیت در این محیط‌ها فراهم می‌آید و کاربران فضای مجازی با اطمینان از این امکان به‌رمند می‌گردند.

به نظر می‌رسد ایجاد سایت فروشگاه‌های امن همانند فروشگاه در فضای واقعی از پشتوانه ادله شرعی برخوردار است و شاهد مثال‌هایی که از قرآن و سنت مطرح گردید برای فروشگاه مجازی نیز کاربرد دارد. دلیل اصلی برای این ادعا، علاوه بر آیات و روایات، سیره متشرعه و بنای عقلا می‌باشد.

الف) اطلاقات و عمومات ادله قرآنی و روایی

در قرآن و روایات از موضوع تأسیس فروشگاه‌های مجازی سخنی به میان نیامده - است، زیرا در صدر اسلام بشر هنوز به این فناوری دست نیافته بود اما با توجه با اطلاق ادله موجود از قبیل: «وَالْأَرْضَ مَدَدْنَا وَ أَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ وَ

---

1. One-time password
2. Biometric password

جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِيَّاكُمْ عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزَلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ»^۱ (ق: ۶ و ۷) و «قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ»^۲ (يوسف: ۵۵) و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا»^۳ (نساء: ۲۹) و «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»^۴ (بقره: ۲۷۵) اصل انجام کسب و کار و مقدمات آن به اثبات می‌رسد؛ زیرا آیات فوق الذکر و سایر آیات در این زمینه، همگی بر جواز کسب در آمد و مصرف آنها در امور مباح دلالت دارند. همچنین از امور متخلفانه مانند اکل مال به باطل و رباخواری، جعل، تزویر، غرر، غرور، تدلیس و غیره منع می‌نمایند. بر اساس دلالت اشاره، جواز ایجاد محلی برای کسب و کار از این آیات استنباط می‌گردد. خداوند در این آیات مستقیم به وجود محل کسب و کار اشاره نفرموده ولی انجام کسب و کار بدون داشتن محل میسور نیست؛ بنابراین می‌توان از فحوی کلام حق تعالی وجود محل کسب و کار را درک نمود. به عبارت دیگر، کسب و کار و درآمدزایی از آنها بدون داشتن مکان فعالیت امکان پذیر نیست و یا به دشواری انجام می‌شود. علاوه بر آیات مطرح

۱. مگر آسمان را بر فراز سرشان نمی‌نگرند که چگونه بنایش نهاده‌ایم و آن را آراسته‌ایم بی‌آن که شکافی در آن باشد و زمین را بگسترده‌ایم و کوه‌های بلند در آن بیفکنیم و گیاهان گونه‌گون با طراوت در آن برویاندیم.
۲. گفت: مرا سرپرست خزائن این سرزمین قرار بده که نگهدارنده‌ای آگاهم.
۳. ای مؤمنان اموال یکدیگر را به باطل نخورید مگر معامله‌ای به تراضی در بین باشد و یکدیگر را نکشید که خداوند به شما مهربان است.
۴. رباخواران بر نمی‌خیزند مگر چونان کسی که وسوسه شیطان او را دیوانه کرده باشد، این به کیفر آن است که گفتند «داد و ستد مانند رباست.» خدا داد و ستد را حلال و ربا را حرام کرده است. اگر کسی هشدار الهی را دریابد و خودداری کند سودهای فراهم آمده در گذشته از آن اوست و کارش با خداست، و آنان که تکرار کنند از دوزخیانند و در آن جاودان بمانند.
۵. دلالت اشاره از اقسام منطوق غیر صریح است. به دیگر سخن لازمه گفتاری که مورد نظر گوینده نباشد، دلالت اشاره نام دارد (کرباسی، بی تا: ۴۱۷).

شده، روایات نیز این امر را صحیح گذاشته و به آن تأکید دارند. در روایاتی که به آنها اشاره شد، معصومین در خصوص محل کسب و کار و حفظ آن از هر نوع تزویر و تقلب تأکید داشتند. ایشان خود برای انجام کسب و کار محلی را ایجاد نموده بودند؛ مانند امام علی (ع) که نخلستان ایجاد کرده و یا امام حسن (ع) که دارای باغ و زمین زراعی بوده و در آن به کسب درآمد می پرداختند. سایر ائمه نیز به کار و فعالیت اقتصادی پرداخته و مخارج خود و خانواده شان را از این راه به دست می آوردند. در این خصوص روایاتی مطرح گردیده است:

«عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع): أَنَّهُ كَانَ يَعْمَلُ يَدِيهِ وَيُجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِلَى أَنْ قَالَ وَ أَقَامَ عَلَى الْجِهَادِ أَيَّامَ حَيَاةِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ مِنْهُ قَامَ بِأَمْرِ النَّاسِ إِلَى أَنْ قَبِضَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَ كَانَ يَعْمَلُ فِي ضِيَاعِهِ مَا بَيْنَ ذَلِكَ فَأَعْتَقَ أَلْفَ مَمْلُوكٍ كُلٌّ مِنْ كَسْبِ يَدِهِ.^۱

«عَنْ النَّبِيِّ (ص) أَنَّهُ قَالَ: مَنْ أَكَلَ مِنْ كَدِّ يَدِهِ مَرَّ عَلَى الصِّرَاطِ كَالْبُرْقِ الْخَاطِفِ».^۲

«عَنْهُ (ص) أَنَّهُ قَالَ: مَنْ أَكَلَ مِنْ كَدِّ يَدِهِ حَلَالًا فَتَحَ لَهُ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ يَدْخُلُ مِنْ أَيِّهَا شَاءَ».^۳

(محدث نوری، ۱۴۰۸: ۲۲/۱۳).

همه این امور دلالت بر جواز ایجاد محل کسب و کار دارد. اطلاق ادله آیات و روایات در رابطه با ایجاد محل کسب و کار و حفظ آن از اکل مال به باطل، تقلب و مقتضی تعمیم حکم به نوع مجازی با عامل هوش مصنوعی است. ممکن است اشکال شود که ائمه (علیهم السلام) مکلف به بیان مسائلی که در زمان ما احداث شده نمی باشند؛ لذا چگونه می توان به اطلاعات ادله تمسک جسته و حکم مسأله مورد بحث را استنتاج نمود؟ در پاسخ باید

---

۱. در کتاب دعائم الاسلام از امام علی (علیه السلام) نقل شد: ایشان با دستشان کار می کردند و در راه خدا تلاش می نمودند. تا آنجا که گفت: در روزگار پیامبر اکرم به پیکار بر می خیزدند، سپس به کار مردمان رسیدگی می نمودند و خدا به دست ایشان کار آنها را انجام می داد. ایشان در باغ خود کار می فرمود و از این راه هزار برده را آزاد نمودند و همه این فعالیتها با کار دستشان بود.

۲. در کتاب جامع الاخبار از پیامبر اسلام (ص) نقل شده است: کسی که از دست رنج خود بخورد از روی پل صراط در قیامت مانند برق جهنده عبور می کند.

۳. از پیامبر اکرم (ص) نقل شده که فرمودند: کسی که از دست رنج حلال خود ارتزاق کند، درهای بهشت برای او باز می شود و از هر کدام بخواهد وارد آن می گردد.

گفت: اشکال مزبور در صورتی صحیح است که ائمه (ع) در این روایات در مقام بیان خصوصیات واقع به همان صورتی که هست، باشند؛ در این حالت عدم ذکر می‌تواند کاشف از عدم وجود و به تبع آن افاده اختصاص کند؛ اما باید دانست در این روایات ائمه تنها در مقام حکایت حیثی واقع و اصل حکم، بدون در نظر گرفتن خصوصیات واقع به همان صورتی که هست، بوده و در این صورت از عدم ذکر نمی‌توان وجود را استفاده کرد و تمسک به اطلاق صحیح است. وانگهی ایجاد محلّ کسب و کار با عامل هوش مصنوعی در قالب سامانه‌ها و در فضای مجازی، مغایرتی با سنن و عرف نداشته و بر خلاف مقدمات حکمت نمی‌باشد، زیرا:

- ۱) قرینه‌ای در آیات و روایات بر خلاف آن نیست.
- ۲) انصراف معاملات به نوع سنتی آن در زمان‌های گذشته از باب غلبه وجود (کثرت افراد مقید) است نه از باب استعمال لفظ مطلق در مقید.

ب) سیره متشرّعه: در حال حاضر ایجاد سامانه‌های مجازی در دستور کار مراجع و علمای دین قرار گرفته و هیچ‌یک از آنها مخالفتی با ساخت سایت و ارتباط با مؤمنین و مسلمین و به ویژه مقلدین شان ننموده‌اند. داشتن سایت‌های واقعی^۱ که ایجاد و اداره‌ی آنها توسط دفتر مراجع انجام می‌شود، خود بهترین گواه بر این مدّعا است. در این سامانه‌ها عمده فعالیت‌های علمی و کارهای عامّ المنعه آن بزرگان به نمایش و در معرض دید و سمع همگان قرار می‌گیرد. انواع درس‌هایی که تدریس می‌گردد، اخبار فعالیت‌ها، تصاویر و فیلم‌های مربوطه، مجموعه‌ی استفتائات، کتب و مقالات تألیفی، کتابخانه تخصصی علماء و اندیشمندان و سایر اطلاعات وجود دارد. در استفتائی از آیه الله العظمی مکار شیرازی

۱. از جمله معضلات فضای مجازی ایجاد سایت‌های غیر واقعی (Fake sites) است. بعضی از افراد سامانه‌هایی را به نام اشخاص مطرح و معروف نموده و از این راه کسب درآمد و یا استفاده‌های دیگر می‌نمایند. مراجع تقلید و افراد سرشناس دینی نیز از این موضوع مستثنی نیستند و با نام ایشان سامانه‌هایی ایجاد شده است. لذا وجود این گونه سایت‌ها را نمی‌توان دلیلی بر سیره متشرّعه دانست، اما سامانه‌های واقعی مراجع که مورد تأیید دفتر ایشان است می‌تواند بهترین دلیل بر سیره‌ی مراجع بر داشتن سایت و ارتباط از آن طریق با مؤمنین دانست.

می‌خوانیم: استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای تبلیغ اسلام در خارج از کشور چه حکمی دارد؟

پاسخ: اگر برای تبلیغ دین اسلام بوده و از مفاسدی که در چنین فضاهای مجازی وجود دارد ایمن باشند اشکالی ندارد (آدرس اینترنتی makarem.ir). در این استفتاء ملاحظه می‌شود که ساخت سامانه برای تبلیغات دینی مورد تأیید می‌باشد، و به طریق اولی برای امر مباح و در مواردی واجب یا مستحبّ صحیح بوده و از ترجیح برخوردار است. همان طور که پیش از این نیز به آن اشاره شد، ایجاد سامانه فروشگاهی به عنوان مقدمه برای وصول به هدف یعنی کسب و کار است؛ لذا با توجه به آن که حکم ذی‌المقدمه به مقدمه سرایت می‌نماید لذا اگر کسب و کار را امری مباح بدانیم، ایجاد سایت فروشگاهی مباح خواهد بود و یا حداقل معنی برای آن متصور نیست. اگر حکم انجام کسب و کار را واجب بدانیم، ایجاد سامانه واجب بوده و اگر مستحبّ باشد، حکم مستحبّ برای ایجاد سامانه مطرح می‌گردد.

ج) بناء عقلاء: دلیل بعدی در تأیید ایجاد سامانه هوشمند کسب و کار، بنای عقلاء است. عقلای عالم اعم از مسلمان و غیر مسلمان با ایجاد سامانه در فضای مجازی، به استفاده از آن پرداخته و برای اهداف خود از این امکان بهره‌مند می‌گردند. مسلمانان با تأکید بر آیه «ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ»^۱ (توبه: ۹۱) جواز تأسیس فروشگاه مجازی را می‌پذیرند. احسان به معنای نفع رساندن به غیر است و خداوند کسی را که به دیگران نفع می‌رساند مؤاخذه نمی‌کند (زارعی سبزواری، ۱۴۳۰: ۳۶۳/۲). نفع به دیگران مصادیق مختلفی دارد؛ یکی از آن مصادیق، خدمت‌رسانی به شهروندان و تسهیل در انجام امور آنها به ویژه خرید فروش است. در دوران همه‌گیری کرونا که عبور و مرور شهروندان محدود شده و حتی الامکان خواسته شد تا از تردد در خیابان‌ها خودداری نمایند، دیدیم فروشگاه‌های مجازی با قبول سفارش از مشتریان و تحویل کالا توسط پیک موتوری فروشگاه، به میزان زیادی نیازمندی‌های شهروندان را مرتفع ساخته و به سلامت جامعه

۱. بر نیکوکاران ایرادی نباشد و خدا آمرزنده مهربان است.

کمک کردند. این خود بهترین مصداق برای احسان و نیکوکاری است. لازم به ذکر است شیاع در امور عقلائی نیز بر قوام اعتبار آن خواهد افزود و باعث می شود آن مسأله نزد کسانی که به عقل و عمل عقلاء استناد می کنند از پسندیدگی برخوردار باشد و عمل به آن بایسته باشد (ابوعطا و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۴).

علاوه بر این، اصاله الصحه و اصاله البرائه نیز مؤید این نظریه هستند. بر اساس اصاله الصحه گفته می شود اصل بر صحیح بودن عمل انسان است تا زمانی که بطلان آن کشف گردد. به عبارت دیگر، در صورت فقدان دلیل بر بطلان، صحّت عمل در موضوع مشکوک ثابت می گردد (شیرازی زنجانی، بی تا: ۳۵۳۸/۱۰). در رابطه با ایجاد سامانه های مجازی برای انجام کسب و کار، اصل بر صحّت عمل است، مگر آن که منعی در آن ملاحظه شود. مهم ترین دلیل بر منع، ایجاد فساد و اعانت بر اثم و عدوان است.^۱ در خصوص اعانت گفته شده است: اعانت یعنی یاری رساندن دو نفر به هم به گونه ای که یکی به دیگری کمک کند تا او به هدفش برسد. خداوند در آیه فوق الذکر یکبار فرمود در کار خیر و امور خدا پسندانه به هم کمک کنید و سپس فرمود بر گناه و دشمنی به هم کمک نکنید (کرباسی، ۱۴۳۱: ۱۴۵/۲). در عملیات تجاری که در سامانه های فروشگاهی انجام می شود، عملیات برای انجام کسب و کار بوده و بر اساس رویه تجار، کسب سود و رفع حوائج عمومی مدنظر است. لذا هدف، عمل اثم و عدوان نیست تا مورد نهی الهی و مصداق آیه گردد؛ البته اگر سامانه برای این تأسیس شده باشد تا در پوشش تجارت به پولشویی یا قمار و یا هر عمل متخلفانه ای باشد، بی شک به عنوان اعانت بر اثم و عدوان، مورد نهی قرار می گیرد. اما در فرضی که ایجاد کننده سامانه برای انجام کسب روزی حلال و کمک به جریان اقتصاد اقدام به ساخت سامانه نموده، از این اتهام مبرا بوده و عملش بر خیر و نیکی تعبیر می گردد.

۱. وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ (مانده، ۲) بر گناه و دشمنی همکاری ننماید.

بر اساس اصله البرائت می‌گوییم اگر مکلف در برابر تکلیف مشکوک قرار بگیرد، اصل بر ابراء ذمه از انجام تکلیف است، زیرا دلیلی که دلالت بر مؤاخذه نسبت به تخلف از امر مشکوک نماید از ناحیه حق تعالی وجود ندارد (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۴: ۳/۳۳۱)؛ با این وصف، در رابطه با ایجاد سامانه کسب و کار مجازی که کاری بدون سابقه بوده و در قرآن و روایات نیز دلیلی بر رد یا پذیرش آن وجود ندارد، شک می‌کنیم که اقدام به آن تخلف از تقوا و ورود به اثم و عدوان است یا نه؟ بر اساس دلایلی که به آنها اشاره شد، اصل براءت ذمه از ارتکاب به تخلف الهی است. پذیرش حجیت این دلایل و براهین جای تردیدی نیست (هدایتی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۸۶). بر اساس آن می‌توان جواز بیع از راه دور در نسل دوم معاملات مخابراتی را اخذ نمود.

نتیجه گیری

بر اساس پیش فرض‌های پذیرفته شده در انجام معاملات الکترونیکی (مخابراتی) و ایجاد سامانه برای نیل به تحقق کسب و کار می‌توان از دلایل مختلف - اعم از اطلاعات و عموماً آیات و روایات، سیره متشرعه و بنای عقلا - ایجاد محل کسب و کار با استفاده از هوش مصنوعی را به اثبات رسانید. در نسل اول سامانه‌های مخابراتی با استفاده از نرم افزارها و سایر امکانات موجود به امر کسب و کار پرداخته می‌شد. با گسترش بهره‌برداری از هوش مصنوعی، این دست از سامانه‌ها نیز مجهز به این فناوری شده و عمده فعالیت‌ها با کنترل و برنامه‌ریزی آن صورت می‌پذیرد. در چنین سامانه‌هایی به دلیل انجام امور با اراده انسانی و هوش مصنوعی، اختلاف نظرهایی در جواز و یا عدم جواز ایجاد آن مطرح شده است؛ زیرا احتمال بروز تخلف و دستکاری و شگل‌گیری تزویر، جعل، سرقت، خیانت در امانت و به طور کلی اکل مال به باطل وجود دارد. با پدید آمدن چنین مواردی، اطمینان از شرعی و قانونی بودن اقدامات و کسب درآمد مخدوش می‌گردد و عدم جواز افتتاح سامانه مخابراتی تقویت می‌شود.

به این ترتیب، اگر احتمال تزویر، خیانت، جعل و تخلف از استفاده از سامانه‌های کسب و کار برداشته شود ایجاد اینگونه از سامانه‌ها - خواه تحت مدیریت و کنترل عامل انسانی و یا تحت کنترل هوش مصنوعی - از وجاهت برخوردار بوده و به حکم عقل و به

طبع آن، حکم شرع بلا اشکال خواهد بود؛ زیرا این سامانه‌ها می‌توانند به رونق کسب و کار و رفع حوائج عمومی کمک کرده و سهولت بیشتر و بهتری را برای زندگی عادی شهروندان به بار آورد.

منابع

- قرآن کریم، مترجم: پورجوادی، کاظم، (۱۴۱۴ق)، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- آهنگران، محمدرسول؛ حق‌نواز، ابوالحسن (۱۳۹۵)، **مبانی فقهی مشروعیت قوانین با رویکرد قرآنی**، فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ۴۶، ۱۱-۳۰.
- ابوعطاء، محمد؛ بهارلو، آرمان (۱۳۹۶)، **اخبار مستند به شیاع به عنوان دلیل اثبات**، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۶، ۳۱-۵۲.
- اراکی، محمدعلی (۱۴۱۵ق)، **کتاب البیع**، ج ۲، قم: اسماعیلیان.
- اردبیلی (مقدس)، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق)، **مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الازدهان**، ج ۱۰، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- استورات، راسل؛ نوریگ، پیتر (۱۳۹۴)، **هوش مصنوعی**، ج ۱، ترجمه: عین‌الله جعفر نژاد قمی، بابل: علوم رایانه.
- انصاری (شیخ)، مرتضی بن محمدامین (۱۴۱۱ق)، **المکاسب**، ج ۱، قم: دار الذخائر.
- تجلیل تبریزی، ابوطالب (۱۳۷۹)، **التعلیقه الاستدلاليه علی تحریر الوسیله**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد (بی‌تا)، **مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه**، ج ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- خمینی (امام)، سید روح‌الله (۱۳۷۹)، **تحریر الوسیله**، ج ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی (امام)، سید روح‌الله (۱۳۸۱)، **الاستصحاب**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- زارعی سبزواری، عباسعلی (۱۴۳۰ق)، **القواعد الفقهیه فی فقه الامامیه**، ج ۲، قم: اسلامی.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۳۶ق)، **الایضاحات السنیة للقواعد الفقهیه**، ج ۱، قم: مؤسسه الامام الصادق (ع).
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۲۴ق)، **إرشاد العقول الی مباحث الأصول**، ج ۳، قم: مؤسسه امام صادق (ع).

بررسی فقهی کسب و کارهای از راه دور در سامانه‌های الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی — ۷۵

- شبیری زنجانی، موسی (بی تا)، **کتاب نکاح**، ج ۱۰، قم: مؤسسه پژوهشی رای پرداز.
- شهرکانی، ابراهیم اسماعیل (۱۴۳۰ق)، **معجم المصطلحات الفقهیه**، قم: ذوی القربی.
- صافی گلپایگانی، علی (۱۳۸۵)، **ذخیره القبی فی شرح العروه الوثقی**، ج ۲، قم: ناشر گنج عرفان.
- صدوق (شیخ)، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۱۳۸۰)، **صفات الشیعه**، ترجمه: امیر توحیدی، تهران: زراره.
- طباطبائی بروجردی، حسین (۱۴۲۶ق)، **تبیان الصلاه**، ج ۴، قم: گنج عرفان.
- طباطبائی حکیم، محمدسعید (۱۴۲۸ق)، **مصباح المنهاج**، ج ۲، نجف: مؤسسه الحکمه الثقافه الاسلامیه.
- طباطبائی قمی، حسین (۱۳۸۱)، **الدلائل فی شرح منتخب المسائل**، ج ۵، شرح: تقی طباطبائی قمی، قم: محلاتی.
- طباطبائی قمی، تقی (۱۳۷۱)، **آراؤنا فی أصول الفقه**، ج ۱، قم: محلاتی.
- علمی اردبیلی، علی (۱۳۸۹)، **دلیل الفقه**، تقریرات درس استاد آیت الله العظمی حلیج سید محمدهادی حسینی میلانی، قم: بوستان کتاب.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۶۶)، **روضه الواعظین**، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- فیاض عاملی، حسین (۱۴۲۸ق)، **شرح الحلقه الثالثه**، ج ۱، بیروت: شرکه المصطفی لاحیاء التراث.
- کرباسی، محمدابراهیم بن علی (۱۴۳۱ق)، **الارث فی الفقه الجعفری**، ج ۲، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- کرباسی، محمد ابراهیم بن محمد حسن (بی تا)، **إشارات الأصول**، بی نا، موجود در نرم افزار جامع اصول فقه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، **الکافی**، ج ۵ و ۷، تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۹۸ق)، **مرآه العقول فی شرح اخبار آل الرسول**، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- محمدی خراسانی، علی (۱۳۸۸)، **کوثر فقه**، ج ۲، تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج.
- مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی (۱۳۸۹)، **فرهنگ نامه اصول فقه**، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه (۱۳۸۹)، **قواعد حقوق تجارت الکترونیک**، تهران: جنگل.
- معلوف، لوئیس (۱۳۸۶)، **المنجد فی اللغه العربیه المعاصره**، بیروت: دار المشرق.

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۸ق)، **أنوار الأصول**، ج ۳، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
- موسوی گلپایگانی، سید محمدرضا (۱۴۱۴ق)، **مجمع المسائل**، ج ۲، قم: دار القرآن الکریم.
- موسوی گلپایگانی، سید محمدرضا (بی تا)، **شرح وسیله النجاه**، قم: مهر استوار.
- نوری (محدث)، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق)، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، ج ۱۳، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
- هدایتی، علیرضا؛ داورزنی، محمد؛ حمیدی، محمدرضا (۱۳۹۴)، **بازپژوهی مبانی حجیت قطع و امارات در علم اصول**، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۲، ۲۷۸-۲۹۸.

سامانه‌های مجازی

- سامانه واژه یاب، به آدرس اینترنتی vajehyab.com
- آدرس اینترنتی amerandish.com/humanoid-robot
- آدرس اینترنتی mag.postex.ir
- سامانه مرجع دینی آیت الله العظمی ناصر مکارم شیرازی، آدرس اینترنتی makarem.ir

References

- **Holy Qur'an**, translated by Pourjavadi, Kazem, (1414 AH), Tehran: Publisher of Islamic Encyclopaedia Foundation.
- Ahangaran, Mohammad Rasool - Haq-Nawaz, Abolhasan, (2015), **Jurisprudential foundations of the legitimacy of laws with a Quranic approach**, Islamic Jurisprudence and Law Research Quarterly, 13th volume, number 46, pages 11 to 30.
- Abu Ata, Mohammad - Baharlu, Arman, (2016), **documentary news on Shia as a proof**, **Quarterly Journal of Fiqh and Islamic Law Studies**, 9th volume, number 16, pages 31 to 52.
- Ibn Babouyeh, Muhammad bin Ali, (1380), **Traits of the Shiites**, translated by Amir Tawhidi, Tehran: Zarara Publishing House.
- Araki, Muhammad Ali, (1415 AH), **Kitab al-Bay**, vol. 2, Qom: Ismailian Publishers.
- Stewart, Russell - Norvig, Peter, (2014), **Artificial Intelligence**, translated by Ain Allah Jafar Nejad Qomi, vol. 1, Babol: Computer Science Publisher.
- Ansari Dezfooli, Morteza Ibn Mohammad Amin, (1411 AH), **Al-Makasab**, vol. 1, Qom: Dar al-Zakhaer publisher.
- Tajleel Tabrizi, Abu Talib, (1379), **Al-Tal-e-Taliqa Al-Astdalaliya Ali Tahrir al-Wasila**, Tehran: Publisher of Imam Khomeini's Works Editing and Publishing Institute (RA).
- Hosseini Ameli, Muhammad Javad bin Muhammad, (Baita), **Miftah al-Karamah fi Sharh Qa'aa al-Allamah**, vol. 1, Beirut: Publisher of Ihya Al-Tarath al-Arabi.
- Zarei Sabzevari, Abbas Ali, (1430 A.H.), **al-Qasa'e al-Fiqhiyyah fi fiqh al-Umamiyah**, vol. 2, Qom: Islamic Publishing House.

- Sobhani Tabrizi, Ja'far, (1436 A.H.), **Al-Aydahat al-Sunniyyah for al-Qa'baam al-Fiqhiyyah**, vol. 1, Qom: Publisher of Imam al-Sadiq Institute (peace be upon him).
- Sobhani Tabrizi, Ja'far, (1424 A.H.), **Irshad al-Aqool al-Mabhi al-Usool**, Vol. 3, Qom: Publisher of Imam Sadiq Institute (peace be upon him).
- Shabiri Zanjani, Musa, (Bita), **Marriage Kitab**, Vol. 10, Qom: Publisher of Rai Pardaz Research Institute.
- Shahrkani, Ebrahim Ismail, (1430 A.H.), **Al-Mu'jam al-Mustalahat al-Fiqhiyyah**, Qom: Dhu al-Qurabi publishing house.
- Safi Golpayegani, Ali, (1385), **Zoharah al-Qabi fi Sharh al-Urwa al-Waghti**, vol. 2, Qom: Ganj Irfan Publishers.
- Tabatabaei Boroujerdi, Hossein, (1426 AH), **Tabian al-Salat**, vol. 4, Qom: Ganj Irfan publisher.
- Tabatabaei Hakim, Mohammad Saeed, (1428 AH), **Misbah Al-Manhaj**, vol. 2, Najaf: Publisher of Est.
- Tabatabaei Qomi, Hossein, (1381), **Al-Dalael fi Sharh Taqi al-Masal**, Vol. 5, Taqi Tabatabai Qomi, Qom: Mahalati Publishing House.
- Tabatabayi Qomi, Taqi, (1371), **Arauna fi Asul Fiqh**, vol. 1, Qom: Mahalati publisher.
- Elmi Ardabili, Ali, (1389), **The Evidence of Fiqh (Lectures of Ayatollah Grand Ayatollah Halaj Seyyed Mohammad Hadi Hosseini Milani)** Qom: Bostan Kitab Publisher.
- Fatal Nishabori, Muhammad bin Ahmad, (1366 AD), **Al-Waezin Row**, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Ni Publishing House.
- Fayyad Ameli, Hossein, (1428 AH), **the description of the third chapter**, vol. 1, Beirut: Publisher of Al-Mustafa Lahiya Al-Tarath Company.
- Karbasi, Muhammad Ibrahim bin Ali, (1431 AH), **Al-Arth fi Fiqh al-Jaafari**, vol. 2, Beirut: Publisher of Al-Alami Publications Institute.
- Karbasi, Muhammad Ibrahim bin Mohammad Hassan, (Beta), **Isharat Al-Usul**, Bi-Na. Available in the comprehensive software of principles of jurisprudence
- Kalini, Muhammad bin Yaqoob bin Ishaq, (1407 AH), **Al-Kafi**, vol. 5 and 7, revised by Ali Akbar Ghafari - Muhammad Akhundi, Tehran: Publisher of Islamic Books.
- Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi, (1398 AH), **Miryah al-Aqool fi Sharh Akhbar Al-Ar-Rasoul**, Tehran: Darul Kitab al-Islamiya publisher.
- Muhaddith Nouri, Hossein bin Muhammad Taqi, (1408 AH), **Mustardak al-Wasail and Mustanbat al-Masail**, vol. 13, Qom: Publisher of Al-Bayt Foundation, peace be upon them.
- Mohammadi Khorasani, Ali, (1388), **Kausar Fiqh**, Vol. 2, Tehran: Publisher of Aruj publishing house.
- Center for Islamic Information and Documents, (1389), **Dictionary of Principles of Jurisprudence**, Qom: Publisher of Research Center for Islamic Sciences and Culture.
- Mostafavi Khomeini, Ruhollah, (1379), **Tahrir al-Usilah**, Vol. 1, Tehran: Publisher of Imam Khomeini Works Editing and Publishing Institute (RA).
- Mostafavi Khomeini, Ruhollah, (1381), **Al-Astsahhab**, Tehran: Publisher of Imam Khomeini Works Editing and Publishing Institute (RA).

- Vice-Chancellor of Education and Research of the Judiciary, (1389), **Laws of Electronic Commerce**, Tehran: Jungle Publications.
- Maalouf, Louis, (1386), **Al-Munjad fi al-Laghga al-Arabiyyah al-Mawdah**, **Beirut**: Dar al-Mashrekh publisher.
- Muqaddis Ardabili, Ahmad bin Muhammad, (1403 AH), **Majma al-Fayed wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Azhan**, vol. 10, Qom: Publisher of Al-Nashar al-Islami Institute.
- Makarem Shirazi, Nasser, (1428 AH), **Anwar al-Usul**, vol. 3, Qom: Publisher of Madrasa al-Imam Ali bin Abi Talib (a.s.).
- Mousavi Golpaygani, Mohammad Reza, (Beta), **Description of Wasila Al-Najat**, Qom: Publisher of Mehr Astvar Publications.
- Mousavi Golpayegani, Mohammad Reza, (1414 AH), **Majmaul Al-Masail**, Volume 2, Qom: Dar Al-Qur'an Al-Karim Publisher.
- Hedayati, Alireza - Davarzani, Mohammad - Hamidi, Mohammadreza, (2014), **Re-examination of the basics of the authority of al-Qat and emirates in the science of principles**, Islamic Jurisprudence and Law Studies Quarterly, 7th volume, number 12, pages 278 to 298.

Virtual systems

- Word search system, at the website address vajebyab.com
- URL amerandish.com/humanoid-robot
- Mag.postex.ir web address
- Religious reference system of Ayatollah Grand Ayatollah Nasser Makarem Shirazi, internet address makarem.ir